

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ५२

महाराजा सयाजीराव आणि जलनियोजन

डॉ. राजेंद्र मगर

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

११५ म. गांधीनगर, औरंगाबाद - ४३१००५ मो. : ९८८१७४५६०४

Email : sayajiraogsps@gmail.com / www.sayajiraogaekwad.com

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ५२

महाराजा सयाजीराव
आणि
जलनियोजन

- डॉ. राजेंद्र मगर

महाराजा सयाजीराव

आणि जलनियोजन

इतिहास

डॉ. राजेंद्र मगर

●

प्रकाशन क्रमांक - ७२

पहिली आवृत्ती - २०२१

●

प्रकाशक

बाबा भंड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

संशोधन-प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर

औरंगाबाद - ४३१ ००५

Email : baba.bhand@gmail.com

sayajiraogsps@gmail.com

संपर्क : (०२४०) २३३२६९२

९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ई-बुक

संपादक : दिनेश पाटील

●

लेखक : डॉ. राजेंद्र मगर

संशोधन सहायक,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र

साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन,

औरंगाबाद - ९४२०३७८८५०

●

मुद्रक : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.

जी-१२, एमआयडीसी,

चिकलठाणा, औरंगाबाद

●

मुखपृष्ठ : महेश मोधे

●

वितरक : साकेत प्रकाशन प्रा. लि.

औरंगाबाद

●

किंमत : १८ रुपये

-
- मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अन्वये
संस्था नोंदणी क्र. एफ - २४५९६ (औ) दि. १-१२-२०१६
  - या संशोधन-प्रकाशन प्रकल्पास दिलेली देणगी प्राप्तिकर कायद्याच्या
कलम ८०जी अंतर्गत सवलतीस पात्र
  - 12AA Reg.No - ITBA/EXM/S/12AA/2018-19/
101507596(1) - 14-02-2019
  - 80 G Reg. No - ITBA/EXM/S/80G/2019-20/
1018507877(1) - 30-09-2019

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू शकतो तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाले आहेत.

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव
ज्ञानमाला ई बुक प्रकल्प

बाबा भांड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
सं. आणि प्र. संस्था, औरंगाबाद

महाराजा सयाजीराव आणि जलनियोजन

८३३०

जगभर वाढलेली लोकसंख्या, कमी होणारे वनक्षेत्र, वाढत्या प्रदूषणाचा निसर्गचक्रावर झालेला परिणाम, कमी पडणारा पाऊस, पाण्याच्या स्रोतांची कमतरता, अमर्याद वापरामुळे जगभरात पाण्याचे दुर्भिक्ष निर्माण होत आहे. पुढील महायुद्ध पाण्यामुळे होईल हे जलतज्ज्ञांचे मत खरे होईल की काय अशी भीती निर्माण झाली आहे. उपलब्ध पाण्याचे नियोजन आणि वाटप करणे राज्यकर्त्यांच्या आणि प्रशासनाच्या हाताबाहेर गेले आहे. या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात पाण्याची मुबलकता असतानाही भविष्याचा वेध घेत पाण्याचे नियोजन करणारे, शेती आणि प्रत्येक व्यक्तीला मुबलक पाणी उपलब्ध करून देणारे एक राजे भारतात होऊन होऊन गेले. ते म्हणजे बडोद्याचे नृपती महाराजा सयाजीराव गायकवाड होय.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा राज्यावर चौसष्ट वर्षे राज्यकारभार केला. जगातील मोजक्याच सत्ताधीशांच्या हाती एवढी दीर्घकाळ सत्ता राहिल्याची उदाहरणे

आहेत. त्यांनी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शिक्षण, शेती, न्याय अशा लोकोपयोगी क्षेत्रात बडोद्याचा चेहरामोहरा बदलून टाकला. सत्तेचा उपयोग त्यांनी जनकल्याणासाठी केला. काही काळातच बडोदा राज्य देशात पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाऊ लागले. हा बदल निश्चितच एका दिवसात झाला नाही. त्यासाठी त्यांना आठ-दहा वर्षे अविश्रांत श्रम करावे लागले. त्यांना मिळालेल्या शिक्षणामुळे हे सर्व शक्य झाले. संपूर्ण सत्ताकाळात प्रशासनावर वचक ठेवताना त्यांनी लोककल्याणाचा ध्यास सोडला नाही. त्यांच्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांमुळे गोरगरीब, आदिवासी आणि अस्पृश्य प्रजेच्या जीवनात परिवर्तन झाले. याचबरोबर पिण्याच्या आणि शेतीच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठीही परिश्रम घेतले.

सयाजीराव महाराजांच्या सर्वच सुधारणा जनकल्याणाच्या होत्या. त्यातील महत्त्वाची योजना म्हणजे प्रजेला स्वच्छ आणि मुबलक पाणीपुरवठा करणे ही होय. राज्यकारभार हाती येताच त्यांनी केलेल्या पाहणी दौऱ्यात पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळे होणारे प्रजेचे हाल पाहिले. तहानलेल्या प्रजेला पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराजांनी गावोगावी विहिरी खोदण्याचे आदेश दिले. त्यांनी एका भाषणात जाहीर केले. 'जेथे नदीचे पाणी उपलब्ध नाही किंवा विहिरी उथळ आहेत तिथे लोकांना व गुराढोरांना सांजसकाळ पाणी पुरविण्याकरिता दर शंभर माणसांमागे ६ ते ८ रुपये खर्च केला जाईल.' शंभर-दीडशे

वर्षापूर्वी हा घेतलेला निर्णय निश्चितच क्रांतिकारी होता. त्यांच्या या निर्णयानुसार प्रत्येक गावोगावी पिण्याच्या आणि शेतीच्या पाण्यासाठी विहिरी खोदल्या गेल्या. दुष्काळ पडताच इतर दुष्काळी कामाबरोबर विहिरी आणि तलाव खोदण्याची कामे सुरू केली. यामुळे प्रजेला काम तर मिळालेच त्याचबरोबर दीर्घकालीन पिण्याच्या आणि शेतीच्या पाण्याचे स्रोत उपलब्ध झाले.

बडोदा हे राजधानीचे शहर होते. तेथे पाण्याची कमतरता होती. वाढती लोकसंख्या आणि पाण्याची कमतरता विचारात घेत महाराजांनी आजवा धरणाची निर्मिती केली. त्यावेळी महाराजांनी या जलाशयाचे काम किती महत्त्वाचे होते हे स्पष्ट केले. 'कलाकुसरीच्या माहेरघरासारखा असलेला हा राजनिवास (लक्ष्मीविलास राजवाडा) काय किंवा मि. गोल्डरिंग यांनी ज्याच्या सभोवती एक सुंदर व रमणीय उपवन नुकतेच निर्माण केले आहे असा मकरपुरा राजवाडा काय, ही काही लोकोपयोगी कामे नव्हती. म्हणून आज हा शुद्ध व निर्मल जलाशय बडोदावासीयांना बक्षीस देताना मला निरतिशय आनंद होत आहे.' शुद्ध पाण्याला प्रजेच्या आरोग्यात महत्त्वाचे स्थान आहे हे त्यांनी वेळोवेळी भाषणातून स्पष्ट केले.

बडोदा राज्यातील प्रजेला स्वच्छ आणि निर्जंतुक पाणी मिळावे यासाठी सयाजीराव महाराजांनी खूप उदारतेने खर्च केला. बडोदा येथील सयाजी सरोवरासाठी ५१ लाख, पाटण येथील सरोवारासाठी सात लाख, शिनोर, भादरण, सोजीत्रा

आणि संखेडा या प्रत्येक ठिकाणी दीड लाख रुपयांचा खर्च करण्यात आला होता. इ.स. १८८६ सालापासून बडोदा राज्यात नव्वद हजारांहून अधिक विहिरी खोदण्यात आल्या होत्या. त्यासाठी तीस लाखांहून अधिक रक्कम वाटण्यात आली होती. दोन हजार विहिरींची दुरुस्ती करण्यात आली होती. त्यासाठी तीन लाख रुपये शेतकऱ्यांना वाटण्यात आले होते. या सर्व रकमा शंभर सव्वाशे वर्षांपूर्वी दिलेल्या होत्या. यावरून महाराज प्रजेला पाणी उपलब्धतेसाठी किती मोठ्या प्रमाणात खर्च करत होते हे लक्षात येते.

बडोदा राज्याने सयाजीराव महाराजांच्या पुढाकाराने पाणीपुरवठ्यासाठी अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या होत्या. इ.स. १९१२ मध्ये स्थानिक पाणीपुरवठा करण्याची जबाबदारी स्वराज्य संस्थांवर टाकली होती. त्यामध्ये पाणीपुरवठ्यांच्या योजनांचा एकंदर खर्च $\frac{3}{4}$ भाग नगरपालिका किंवा पंचायतींनी करावा; बाकीचा $\frac{1}{4}$ खर्च बडोदा राज्याकडून माफ केला जात असे. हा $\frac{3}{4}$ खर्च एकदम देण्याची ऐपत त्यांना नसेल तर थोड्या-थोड्या रकमेचे हप्ते करून तीस वर्षांच्या मुदतीत परतफेडीच्या अटीवर कर्जाऊ रक्कम देण्याची व्यवस्थाही केली होती. पुढे या योजनांवरचा अर्धा खर्च १९२० सालापासून माफ केला जात होता. इ.स. १९२५ मध्ये याहून अधिक उदार धोरण ठरवून नियमांत फेरबदल केले. स्थानिक परिस्थितींचा विचार करून एकंदर खर्चापैकी $\frac{1}{4}$ पासून $\frac{3}{4}$ भागापर्यंतचा खर्च

बडोदा सरकार माफ करत होते. तर पाणीपुरवठा योजनेसाठी कर्ज घेतले तर तिच्या परतफेडीची मुदत पन्नास वर्षांपर्यंत ठेवली जात होती. गावोगावी पिण्याच्या पाण्यासाठी योजना कार्यान्वित होण्यासाठी महाराजांनी अशा प्रकारे वेळोवेळी बदल करून उदार धोरण ठवले होते.

या धोरणाचा लाभ हळूहळू प्रजा घेत होती. राज्यकारभार हाती घेतल्यापासून म्हणजे इ.स. १८८१ सालापासून पुढे चाळीस वर्षांपर्यंत ५५ लक्ष रुपयांचा खर्च करून बडोदे राजधानीच्या पाणीपुरवठ्याचे काम केले होते. त्याशिवाय पाटण, मेहेसाणा, सोजित्रा, भाद्रण, शिनोर, संखेडा व कठोर या गावी खर्चमाफी आणि कर्जफेडीची धोरण ठेवत पाण्याच्या योजना कार्यान्वित केल्या होत्या. त्याचबरोबर खेडोपाडी, वाड्यावस्त्यांवरही पाणीपुरवठ्यासाठी योजना कार्यान्वित केल्या होत्या. त्यामुळे लोकांना सहजासहजी पाण्याची उपलब्धता होत होती. जेथले लोक गरीब व हवापाणी वाईट आहे अशा सोनगड – व्यारासारख्या काही गावात सर्व खर्च बडोदा राज्याचे सोसला होता.

याशिवाय पडणाऱ्या प्रत्येक दुष्काळात विहिरींचे पुनर्भरण, तलावांची डागडुजी यासाठीही मोठ्या प्रमणात निधी उपलब्ध करून दिला जात होता. शेतकऱ्यांसाठी पाटबंधारे खात्याची स्थापना केली होती. या खात्यामार्फत शेतकऱ्यांना बारमाही पिके घेण्यासाठी तलावांतून कालवे काढून पाणी उपलब्ध

करून दिले होते. शेतकऱ्यांना विहिरींसाठी दीर्घ मुदतीची (३० वर्षांपर्यंत) कर्ज दिली जात होती. शेतकऱ्यांच्या सवडीनुसार परतफेडीची सोय होती. त्यामुळे पाण्याच्या बाबतीत बडोदा राज्यातील प्रत्येक व्यक्ती सुखी होता.

दुष्काळात पाणीपातळी खालावते. प्रजेच्या पिण्याच्या पाण्याचे, शेतीच्या पाण्याचे आणि जनावरांसाठी लागणाऱ्या पाण्याचे खूप हाल होतात. या काळात पाण्याची उपलब्धता करून देण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना त्यांनी केल्या. गावागावांतून विंधन विहिरी (बोअर वेल) घेण्यासाठी आधुनिक यंत्रसामग्री उपलब्ध करून दिली होती. यामध्येही सयाजीराव महाराजांच्या दूरदृष्टीच्या जलनीतीचे प्रतिबिंब दिसते.

पिण्याचे पाणी आणि शेतीचे पाणी या खालोखाल जनावरांच्या पिण्याचा पाण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा होता. दुष्काळात जनावरांच्या पाण्याच्या प्रश्न गंभीर होत होता. यासाठी बडोदा सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात उपाययोजना केल्या जात होत्या. जनावरांसाठी चारा छावण्या उभारताना पिण्याच्या पाण्याचीही सोय केली जात होती. यासाठी महाराजांनी वेळोवेळी निधी दिला. त्यांनी हीरकमहोत्सवावेळी जनकल्याणासाठी एक कोटी रुपयांचा निधी उभारला होता. हा निधी बडोदा राज्यातील ग्रामीण भागांसाठी खर्च केला जाणार होता. यातील निधींतून जनावरांच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी जवळजवळ दोन ते अडीच लाख रुपये निधी खर्च करण्यात आला होता.

सयाजीराव महाराजांनी नेहमीच स्वच्छ आणि निर्धोक पिण्याच्या पाण्यासाठी आग्रह धरला. वेळोवेळी केलेल्या भाषणात त्यांनी स्वच्छ पाण्याचे महत्त्व पटवून दिले. 'वाईट पाणी प्यायल्याने होणारे पुष्कळ रोग आहेत व त्या रोगांनी होणारी प्राणांची व शक्तीची हानीदेखील मोठी आहे. कॉलरा, विषमज्वर, संग्रहणी, अतिसार असे कितीतरी रोग वाईट पाणी प्यायल्यामुळे होतात.' दुसऱ्या एका भाषणात म्हणाले, 'वाटेल त्याने वाटेल तसे कपडे व अंग तलावात धुतल्याने पाणी बिघडून त्वचारोगाचे व दुसऱ्या अनेक स्पर्शजन्य रोगांचे जंतू त्या तलावात पैदा होतात. माणसे व गुरेदोरे यांनी घाण केलेले तलावाचे पाणी म्हणजे सौम्य प्रकाराचे गटाराचे पाणीच म्हणता येईल.' पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी या नेहमी सुरक्षित स्थानी असायला पाहिजेत असे त्यांना वाटत होते. 'ज्या विहिरी उथळ, बिनझाकणाच्या आणि निर्जन भागातल्या आहेत, त्यांचे पाणी अपायकारक असते. ते बिघडण्याचा फार संभव असतो.

विहिरींच्या पाण्याचा उपयोग लोक पिण्यासाठी करतात म्हणून तलावाच्या पाण्यापेक्षा त्याने अधिक अपाय होतो. ते बिघडण्याची कारणे असंख्य आहेत. मुख्यतः गटारांतून वाहत येणारे पाणी किंवा पावसाने वगैरे जमिनीवरून वाहत आलेले पाणी, आत शिरून आणि पालापाचोळा, किडेमुंग्या, पशुपक्षी व कधी कधी माणसेही आत पडून ते पाणी घाण होते. विहिरीला झरे असतात तेथे अप्रत्यक्षपणे उकिरडे, शेतखाने, घाणीची

डबकी, गाळ, स्मशानांतला केरकचरा वगैरे अनेक ठिकाणाची घाण जाऊन पोहोचते व मुळातच पाणी दूषित होते.' अशा प्रकारे अस्वच्छ पाणी प्रजेला प्यायला लागू नये म्हणून पाण्याचे स्रोत सुरक्षित करण्याच्या सूचना अधिकाऱ्यांना दिल्या. त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे बडोद्यातील प्रजेचे आरोग्य आपोआपच सुधारले.

सयाजीराव महाराजांच्या मृत्युसमयी इ.स. १९३९ साली बडोदा राज्यात शेतीच्या आणि पिण्याच्या पाणीपुरवठ्यासाठी पक्क्या विहिरी ७१,१९५, कच्च्या विहिरी १७,०१८, तलाव १०,१९५ आणि इतर साधने ५६४ होती. त्यामुळे लागवडीसाठी उपयुक्त जमिनींचे प्रमाणही वाढलेले होते. बडोदा राज्यात एकूण ८८,९०,४४२ बिघे जमिनीपैकी शेतीला उपयोगी अशी जमीन ७०,६०,८९२ बिघे होती. यापैकी ६६,८०,७९६ बिघे जमिनीची लागवडी खाली होती. हे महाराजांच्या जलनीतीचे यश होते.

पाणी हे मनुष्यास जसे अत्यावश्यक आहेच तसे ते सुरक्षित पाहिजे असे महाराजांचे मत होते. 'अशुद्ध पाणी हा मनुष्याचा शत्रू आहे, पाणी म्हणजे ईश्वरी प्रसाद आहे. तिची नासधूस करू नका. जपून वापरा. पाणी सोन्याहूनही मौल्यवान आहे. पाणी म्हणजे प्रतिप्राणाच आहे.' अशा आशयाचे मार्गदर्शन नेहमी प्रजेला करत होते. त्यामुळे उपलब्ध पाण्याचा जपून वापर, पाण्याचा पुनर्वापर, बचत करणे, पाण्याचे स्रोत सुरक्षित ठेवणे हे महाराजांनी सुचवलेले उपाय अमलात आणण्याची आजही जरूरी आहे. 'दुष्काळातल्या दुर्धरप्रसंगी जगातील सगळी संपत्ती

आणून ओतली तरी पाण्याचा एक थेंब तरी आपण प्राप्त करू शकतो काय?’ सयाजीराव महाराजांचा हा प्रश्न आजच्या काळातही महत्त्वाचा आहे हे लक्षात येते.

संदर्भ :

बडोदा राज्याचे प्रशासकीय अहवाल

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला नामसूची

- १) शिवसृष्टीचे निर्माते - सागर मोहिते
- २) कृतीशील सत्यशोधक - दिनेश पाटील
- ३) राजर्षी शाहू - दिनेश पाटील
- ४) एक 'क्रांतीपर्व' - आंबेडकर - दिनेश पाटील
- ५) दानशूर महाराजा सयाजीराव - डॉ. राजेंद्र मगर
- ६) दामोदर सावळाराम चंदे - राजश्री कदम
- ७) खासेराव जाधव - शिवानी घोंगडे
- ८) कृष्णराव अर्जुन केळूसकर - सुरक्षा घोंगडे
- ९) सावित्रीबाई फुले - शिवानी घोंगडे
- १०) विठ्ठल रामजी शिंदे - पवन साठे
- ११) गंगारामभाऊ म्हस्के - दिनेश पाटील
- १२) रियासतकार गो. स. सरदेसाई - दिनेश पाटील
- १३) योगी अरविंद घोष - डॉ. राजेंद्र मगर
- १४) महाराणी चिमणाबाई सयाजीराव गायकवाड - सुरक्षा घोंगडे
- १५) कर्मवीर भाऊराव पाटील - शिवानी घोंगडे
- १६) बडोद्यातील वेदोक्त - राजश्री कदम
- १७) धर्म खाते - सुरक्षा घोंगडे
- १८) हिंदू पुरोहित कायदा - देवदत्त कदम
- १९) तुलनात्मक धर्मचिंतक - देवदत्त कदम
- २०) जातविषयक चिंतन - सुरक्षा घोंगडे
- २१) इंदिराराजेंचा क्रांतिकारक विवाह - देवदत्त कदम
- २२) हिंदू कोड बिल - देवदत्त कदम
- २३) दुसरी जागतिक सर्वधर्म परिषद - डॉ. राजेंद्र मगर
- २४) सक्तीचा प्राथमिक शिक्षण कायदा - राजश्री कदम
- २५) स्त्रीविषयक कार्य - शिवानी घोंगडे
- २६) मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती - निलोफर मुजावर
- २७) संस्कृत शिक्षण - निलोफर मुजावर
- २८) धर्मानंद कोसंबी - निलोफर मुजावर
- २९) बौद्ध धर्म - सौरभ गायकवाड
- ३०) मराठी पत्रकरीता - सौरभ गायकवाड
- ३१) नानासाहेब शिंदे - देवदत्त कदम
- ३२) महात्मा गांधी - दिनेश पाटील
- ३३) श्रीधर व्यंकटेश केतकर - सौरभ गायकवाड
- ३४) प्राच्यविद्या - सौरभ गायकवाड
- ३५) आरोग्य आणि व्यायामविषयक कार्य - शिवानी घोंगडे
- ३६) अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषद - सत्यनारायण आरडे
- ३७) भारताचा स्वातंत्र्यलढा - राहुल वणवे
- ३८) महाराजा सयाजीराव आणि जगप्रवास - दिनेश पाटील
- ३९) निर्व्यसनी, चारित्र्यवान, सार्वभौम राजा - बाबा भांड
- ४०) ललितकला - धारा भांड मालुंजकर

- ४१) राजा रवी वर्मा - धारा भांड मालुंजकर
 ४२) बालगंधर्व - धारा भांड मालुंजकर
 ४३) दादासाहेब फाळके
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४४) बडोद्यातल्या वास्तू
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४५) संगीत शिक्षण - धारा भांड मालुंजकर
 ४६) बडोद्याचे कलाभवन
 - सौरभ गायकवाड
 ४७) बँक ऑफ बडोदा - देवदत्त कदम
 ४८) दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी
 - दिनेश पाटील
 ४९) शेतीविकास - देवदत्त कदम
 ५०) उद्योग विकास - सौरभ गायकवाड
 ५१) सहकार विकास - राहुल वणवे
 ५२) जलनियोजन (जलसंवर्धन)
 - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५३) पूरनिवारण - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५४) सत्यशोधक धामणस्कर
 - सत्यनारायण आरडे
 ५५) बडोद्याचा लक्ष्मीविलास पॅलेस
 - पवन साठे
 ५६) लोकपाळ राजा सयाजीराव : चरित्र
 - बाबा भांड
 ५७) यशवंतराव चव्हाण - दिनेश पाटील
 ५८) धर्म विचार - बाबा भांड
 ५९) राजाराम शास्त्री भागवत - बाबा भांड
 ६०) छत्रपती शाहू - बाबा भांड
 ६१) महाराजा सयाजीराव 'प्रजासत्ताक'
 राजा - अनिल वकटे
 ६२) महात्मा फुले, मामा परमानंद आणि
 सायाजीरावांना पत्रे - मामा परमानंद
 ६३) बहुजनांच्या शिक्षणासाठी मदत
 - बाबा भांड
 ६४) आरक्षण : सयाजीरावांचे आणि
 शाहुंचे - दिनेश पाटील
 ६५) दानशूर महाराजा सयाजीराव आणि
 जमशेटजी टाटा - डॉ. राजेंद्र मगर

आपणास वरील पैकी काही ई-बुक हवे असल्यास संपर्क करावा

बाबा भांड - ९८८१७४५६०४, दिनेश पाटील - ९६२३८५८१०४,

डॉ. राजेंद्र मगर - ९४२०३७८८५०, धारा भांड मालुंजकर - ९८८१७४५६०८

महेश मोधे - ८७८८२०८९९०

महाराजा सयाजीराव प्रकाशित साहित्य :

□ महाराष्ट्र शासन : २५ खंडातील ६२ ग्रंथ = २६६४२ पृष्ठे
मराठी :

- भाषण संग्रह : २ ग्रंथ
- पत्रसंग्रह : ३ ग्रंथ
- गौरवगाथा : १ ग्रंथ
- सयाजीराव लेखन : २ ग्रंथ
- सुप्रशासन : २ ग्रंथ
- जगप्रवास : ३ ग्रंथ
- शिक्षण सुधारणा : १ ग्रंथ
- आठवणी व लेख : ३ ग्रंथ
- सयाजीराव चरित्रे : ५ ग्रंथ
- सुधारणा : १० ग्रंथ = एकूण ३२ ग्रंथ

English

- Speeches & Adresses : 2 Books
- Letters : 4 Books
- Writings of Sayajirao : 2 Books
- Administration : 1 Books
- World Tour Reports : 3 Books
- Education Reforms : 3 Books
- Biographies : 5 Books
- Total English Books : 20

हिन्दी :

- सयाजीराव का लेखन : १
- स्वतंत्र्य युद्ध के समर्थक : १
- सयाजीराव जीवनी : २
- भाषण संग्रह : २
- पत्र संग्रह : ३
- गौरवगाथा : १ = १० ग्रंथ

साहित्य संस्कृती मंडळ आणि अकादमी : ५ ग्रंथ

● महाराजा सयाजीराव ट्रस्ट : ३० ग्रंथ

● साकेत प्रकाशन प्रा. लि. औरंगाबाद

कथा, कादंबरी, चरित्र, इतिहास, बोधकथा, किशोर कादंबरी, फुले, आंबेडकर,
लिखित - संपादित १३ ग्रंथ

● महाराष्ट्र शासन प्रकाशित ग्रंथ शासकीय ग्रंथ गार आणि अधिकृत विक्रेते साकेत प्रकाशन
यांचेकडे उपलब्ध.

● सयाजीराव ट्रस्ट, शासन व साकेत प्रकाशनाचे महाराजा सयाजीरावांचे वरील ग्रंथ उपलब्ध :

साकेत प्रकाशन प्रा. लि., ११५ महात्मा गांधीनगर, औरंगाबाद ४३१००५

मो. : ९८८१७४५६०५, ९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाली आहेत.

बाबा भांड

सचिव

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर, स्टेशन रोड,

औरंगाबाद - ४३१ ००५

मो. - ९८८१७४५६०४

ई-मेल : sayajiraogsps@gmail.com